

Aktywność prozawodowa uczestników warsztatów terapii zajęciowej – szanse, wyzwania i dylematy

Magdalena Kocajko

 <https://orcid.org/0000-0002-4024-753X>
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Angelika Greniuk

 <https://orcid.org/0000-0001-7605-2550>
Uniwersytet Warszawski

Streszczenie

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych wskazała nowe kierunki działań dotyczących aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami. Skoncentrowanie na otwartym rynku pracy stawia pytania o rolę takich placówek, jak warsztaty terapii zajęciowej (dalej: WTZ) i wymaga określenia nowego sprofilowania działania tych podmiotów także w obszarze wspierania aktywności prozawodowej ich uczestników. W odpowiedzi na potrzebę określenia i doprecyzowania kierunków działań w tym zakresie w ramach systemowego projektu „Aktywni niepełnosprawni – narzędzia wsparcia samodzielności osób niepełnosprawnych” wypracowane zostały nowe „Standardy funkcjonowania Warsztatów Terapii Zajęciowej”¹.

Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników prowadzonych przez autorki badań ewaluacyjnych pilotażu wdrażania standardu w WTZ. Pokazano liczne uwarunkowania skuteczności działań z tym związanych. Mają one charakter zarówno zewnętrzny, jak i wewnętrzny. Wyniki prezentowanych badań mogą być przyczynkiem do dalszej dyskusji nad faktycznym miejscem WTZ w systemie aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami z uwzględnieniem kierunków wynikających z konwencji. W artykule zaprezentowano niepublikowane wyniki badań ewaluacyjnych pilotażowego wdrażania standardów w WTZ przeprowadzonych w latach 2022–2023 w 72 wybranych warsztatach na terenie całego kraju. Badanie ewaluacyjne prowadzone były na zlecenie Polskiego Stowarzyszenia na Rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną.

Słowa kluczowe:

aktywizacja zawodowa, Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, osoby z niepełnosprawnościami, warsztaty terapii zajęciowej, zatrudnienie.

Professional Activity of Occupational Therapy Workshops – Opportunities, Challenges, and Dilemmas

Abstract

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities indicated new directions of activities regarding the professional activation of people with disabilities. Focusing on the open labor market raises questions about the role of institutions such as occupational therapy workshops (hereinafter: WTZ) and requires defining a new profile of the activities of these entities also in the area of supporting the pro-vocational activity of their participants. In response to the need to define and clarify the directions of activities in this area, new „Standards for the operation of Occupational Therapy Workshops” have been developed as part of the systemic project „Active disabled people – tools to support the independence of disabled people”. They clearly define the role of WTZ, which is to support in achieving the maximum possible degree of independent living mainly through two paths: professionalization of the participant and social inclusion.. They are entirely oriented towards the subjectivity and self-determination of WTZ participants. The aim of the article is to present the results of evaluation studies conducted by the authors on the pilot implementation of the Standard in WTZ in the dimension related to their pro-professional role. Research has shown numerous determinants of the effectiveness of related activities. They are both external and internal in nature. The results of the presented research may be a contribution to further discussion on the actual place of WTZ in the system of professional activation of people with disabilities, considering the directions resulting from the Convention. The article concerns unpublished results of evaluation studies of the pilot implementation of the Standards in WTZs in 72 selected workshops throughout the country, which were carried out in 2022–2023. The evaluation study was conducted on behalf of the Polish Association for People with Intellectual Disabilities.

Keywords:

Convention on the Rights of Persons with Disabilities, employment, occupational therapy workshops, people with disabilities, vocational activation.

¹ Projekt realizowany był przez Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych w partnerstwie z Polskim Funduszem Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Polskim Stowarzyszeniem na Rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną oraz Fundacją im. Królowej Polski św. Jadwigi. <https://wlaczeniespoleczne.pl/o-projekcie-2>

Cechą polityki wobec niepełnosprawności zarówno w Polsce, jak i w innych krajach europejskich, jest postępująca od przynajmniej dekady zmiana o charakterze paradygmatycznym. Polega ona na próbie przejścia od segregacyjnego sposobu świadczenia usług na rzecz osób z niepełnosprawnościami i dominacji medycznego modelu do włączającego modelu usług społecznych i oparcia polityki wobec niepełnosprawności na społecznym i osadzonym w prawach człowieka modelu postrzegania niepełnosprawności (Degener, 2016; Kayess, French, 2008). Zmiana ta wynika z wielu czynników, jednakże jako główny należy wskazać ratyfikację Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych (ONZ, 2012; dalej: KPON). Zmiana ta jest wieloaspektowa i przejawia się zarówno w samym podejściu do planowania i implementacji polityk, jak i do podejścia do samych osób z niepełnosprawnościami jako klientów poszczególnych usług. Na poziomie planowania i implementacji polityki znaczenie mają następujące trendy:

- podejście skoncentrowane na prawach człowieka osób z niepełnosprawnościami,
- rozwój usług wspierających niezależne życie i prawo do samostanowienia,
- włączenie społeczne i zapewnienie prawa do życia w społeczności.

W odniesieniu do rynku pracy i zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami kierunki zmian polityki, które miałyby doprowadzić do jej większej zgodności z KPON, obejmują odchodzenie od segregacyjnego i skoncentrowanego na chronionym rynku pracy osób z niepełnosprawnościami w kierunku rynku otwartego, w pracy swobodnie wybieranej i godnie opłacanej. Stawia to pod znakiem zapytania niektóre z funkcjonujących obecnie w polskim systemie rozwiązań (zakłady pracy chronionej, system oparty o dofinansowania dla pracodawców) i powoduje konieczność postawienia pytań o kierunki ewentualnych zmian. Potencjalne zmiany prowadzone są w warunkach, gdy wskaźnik zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami w Polsce pozostaje niski³, a wiele osób, choć mogłoby i chciało pracować, pozostaje poza rynkiem pracy. Niezależnie od dominujących kierunków zmian wynikających z KPON, faktem pozostaje, że są takie grupy osób z niepełnosprawnościami, które z powodu charakteru swojej niepełnosprawności nie będą miały możliwości odnalezienia się na otwartym, konkurencyjnym rynku i powinny mieć możliwość pozostania w formach zatrudnienia chronionego (Giermanowska, 2016). Jak wskazuje Komitet Praw Osób Niepełnosprawnych w Komentarzu Generalnym nr 8 do KPON, możliwość taka powinna jednak być obwarowana warunkami, które zagwarantują, że zatrudnienie takie będzie demokratycznie kontrolowane przez osoby z niepełnosprawnością i zapewni im sprawiedliwe i korzystne warunki pracy na równych zasadach z innymi osobami (ONZ, 2022). Skoncentrowanie na otwartym rynku pracy stawia pytania między innymi o rolę

² Ta część artykułu powstała na podstawie raportu „Desk research rozwiązań zagranicznych tożsamyh z warsztatami terapii zajęciowej” przygotowanego przez Magdalenę Kocejko na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych w 2021 r.

³ Według danych BAEL za II kwartał 2023 r. współczynnik aktywności zawodowej osób z niepełnosprawnością w wieku produkcyjnym w Polsce wynosi 34,9%.

takich placówek, jak warsztaty terapii zajęciowej i wymaga nowego sprofilowania działania tych podmiotów.

Wspomniane powyżej trendy implikują konieczność przeprowadzenia reform w obrębie systemu wsparcia osób z niepełnosprawnościami lub też zmiany całych systemów i oparcia ich od podstaw na nowym paradygmacie. Proces ten ma miejsce także w Polsce. Od ratyfikacji KPON w 2012 r. środowisko osób z niepełnosprawnościami zabiega o przeprowadzenie zmian systemowych, które przybliżą obowiązujący system wsparcia do wymogów konwencji, a tym samym zagwarantują możliwość realizacji zagwarantowanych w traktacie praw. Wyrazem tego jest zarówno szereg środowiskowych inicjatyw oddolnych (np. organizowany od 2015 r. Kongres Osób z Niepełnosprawnościami), jak i projektów o charakterze strategicznym, przeprowadzonych w czasie ostatnich dziesięciu lat przez Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych (BON) w partnerstwie z organizacjami pozarządowymi⁴. Jednym z nich jest projekt „Aktywni niepełnosprawni – narzędzia wsparcia samodzielności osób niepełnosprawnych”, realizowany przez wspomniany wyżej BON wraz z Państwowym Funduszem Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Polskim Stowarzyszeniem Osób z Niepełnosprawnością Intelaktualną i Fundacją im. Królowej Polski św. Jadwigi⁵. W projekcie tym jednym z działań było wypracowanie nowych standardów funkcjonowania Warsztatów Terapii Zajęciowej. Standardy te jednoznacznie określają rolę WTZ, która ma polegać na wsparciu w uzyskaniu maksymalnie możliwego stopnia niezależnego życia głównie dwiema drogami: uzawodowienie uczestnika i włączenie społeczne. Zatem celem wdrożenia standardu jest poprawa skuteczności WTZ w zakresie rozwijania umiejętności społecznych i zawodowych zwiększających szanse osób z niepełnosprawnością na niezależne życie i w miarę możliwości – podjęcie zatrudnienia. Są one w całości zorientowane na podmiotowość i samostanowienie uczestników WTZ, a tym samym mają przyczynić się do zmiany sposobu funkcjonowania WTZ w kierunku większej zgodności z wymogami KPON, a w szczególności Komentarza generalnego nr 8.

W artykule stawiamy pytanie o możliwości przeformułowania roli WTZ w kierunku aktywnego prowadzenia działalności prozawodowej zgodnej z KPON, wskazujemy na szanse i możliwości, a także ograniczenia i dylematy z tym związane. Zaprezentowane w artykule rozważania i analizy prowadzone są na podstawie prowadzonych przez autorki na zlecenie Polskiego Stowarzyszenia Osób z Niepełnosprawnością Intelaktualną badań ewaluacyjnych pilotażu wdrażania standardów WTZ w wymiarze związanym z ich prozawodową rolą.

Pilotaż realizowany był od września 2022 do stycznia 2023 r. i obejmował testowe wdrażanie standardów w 72 wybranych WTZ na terenie całego kraju. Badania ewaluacyjne

⁴ Mowa tutaj o takich projektach, jak systemowe projekty 1.3.6 POKL dotyczące aktywizacji zawodowej, czy też realizowany w latach 2016–2018 projekt „Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych – wspólna sprawa”.

⁵ Strona internetowa projektu: <https://wlaczeniespoleczne.pl/>.

miały charakter jakościowy (wywiady indywidualne i grupowe z kierownikami i pracownikami warsztatów)⁶.

ROLA I ZADANIA WARSZTATÓW TERAPII ZAJĘCIOWEJ

Definicję warsztatów terapii zajęciowej oraz ich cele i zadania reguluje Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (dalej: ustawa). Ustawa wskazuje, że warsztat terapii zajęciowej jest jedną z form aktywności, która wspiera proces rehabilitacji zawodowej i społecznej osób z niepełnosprawnościami (innymi formami są turnusy rehabilitacyjne i zajęcia klubowe). Zgodnie z zapisami ustawy WTZ oznacza wyodrębnioną organizacyjnie i finansowo placówkę, stwarzającą osobom z niepełnosprawnościami (które potrzebują wsparcia w codziennym funkcjonowaniu i są niezdolne do podjęcia pracy) możliwość rehabilitacji społecznej i zawodowej w zakresie pozyskania lub przywracania umiejętności niezbędnych do podjęcia zatrudnienia. By zrealizować ten cel, WTZ wykorzystuje techniki terapii zajęciowej, rozwijających zarówno umiejętności wykonywania czynności życia codziennego, zaradności osobistej, jak i psychofizyczną sprawność, podstawowe i specjalistyczne umiejętności zawodowe, umożliwiające uczestnictwo w szkoleniu zawodowym albo podjęcie pracy (Ustawa z dn. 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych).

Warto zaznaczyć, że pierwotnym zadaniem WTZ była realizacja jedynie rehabilitacji społecznej dla osób z niepełnosprawnościami niezdolnych do pracy – zgodnie z zapisem w Ustawie z dnia 9 maja 1991 r. o zatrudnianiu i rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych. Dopiero ustawa z 1997 r. dołączyła do celów WTZ rehabilitację zawodową. Jednocześnie założono, że tylko część uczestników WTZ znajdzie się na otwartym rynku pracy, a druga część zostanie przeniesiona do zakładów pracy chronionej lub do zakładów aktywności zawodowej, skoncentrowanych wyłącznie na rehabilitacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami (Wolińska, 2021; Misztal-Kurek, 2003).

W Polsce pod koniec 2021 r. działało 729 WTZ. Najwięcej warsztatów miało swoje siedziby w województwach: wielkopolskim (12,2%) oraz mazowieckim (11,9%). W większości WTZ były prowadzone przez organizacje non-profit – 78,6%, a w 17,8% przez jednostki samorządu terytorialnego, w tym przez podległe im instytucje. Pozostałe 3,6% WTZ prowadziły inne podmioty (GUS, 2021). Należy podkreślić, że jedna czwarta wszystkich warsztatów jest prowadzona przez cztery organizacje pozarządowe (także ich koła lub oddziały), są to: Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną, CARITAS, Towarzystwo Przyjaciół Dzieci i Fundacja im. Brata Alberta (Wolińska, 2021). Uczestnikami jednostek dziennego pobytu WTZ są

⁶ W ramach ewaluacji równolegle prowadzone było badanie ilościowe realizowane przez Fundację im. Królowej Polski św. Jadwigi, a także analizy danych zbieranych w ramach sprawozdawczości prowadzone przez PFRON. W niniejszym artykule ograniczmy się jednak jedynie do wyników badań jakościowych, które prowadziliśmy na zlecenie PSONI.

osoby z niepełnosprawnościami, które posiadają prawnie potwierdzony status niepełnosprawności w postaci orzeczenia o niepełnosprawności w stopniu umiarkowanym lub znacznym, mają wskazanie do terapii zajęciowej, są niezdolne do pracy. W 2021 r. z warsztatów skorzystało 28,4 tys. osób z niepełnosprawnościami, o 0,3 tys. więcej niż rok wcześniej. Średnio do jednego WTZ uczęszczało 39 osób. Porównując średnią liczbę uczestników, najczęściej korzystających z WTZ zanotowano w województwach: podkarpackim (średnio 49 osób), śląskim (49 osób) i świętokrzyskim (48 osób), a najmniej w województwach: opolskim (30 osób) i pomorskim (32 osoby) (GUS, 2021).

Zgodnie z obowiązującą ustawą z 1997 r. WTZ wspiera proces rozwoju społecznego i zawodowego każdego uczestnika według indywidualnego programu rehabilitacji (IPR). Plan rehabilitacji zawiera informacje dotyczące osoby niepełnosprawnej, planowanych działań wobec niej i spodziewanych efektów. Okresowej i kompleksowej oceny z realizacji indywidualnego programu rehabilitacji uczestnika warsztatu dokonuje rada programowa, działająca przy WTZ. W ocenie tej rada ustala m.in. „podjęcie zatrudnienia i kontynuowanie rehabilitacji zawodowej w warunkach pracy chronionej lub na przystosowanym stanowisku pracy” (Ustawa z 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych).

Każdy uczestnik może zrealizować swój plan rehabilitacji (i terapii) maksymalnie przez 7 godzin dziennie głównie na zajęciach w pracowniach WTZ, które są podstawą dla istnienia i funkcjonowania warsztatów. Pracownie są różnorodne tematycznie, można wyodrębnić np. pracownię gospodarstwa domowego, komputerową, gastronomiczną, rękodzieła, ceramiczną czy krawiectwa. W pracowniach uczestnicy uczą się codziennych czynności, nawiązywania relacji⁷ oraz przygotowania do ścieżki zawodowej (Morysińska, Sochańska-Kawiecka, Makowska-Belta, Zielińska, Milczarek, Zakrzewska-Manterys, Kumaniecka, 2014).

Mówiąc o aktywizacji zawodowej w WTZ warto także wspomnieć, co na ten temat zapisano w polskim prawie. W rozporządzeniu Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z 25 marca 2004 r. w sprawie warsztatów terapii zajęciowej czytamy, że uczestnik warsztatu, który bierze udział w treningu ekonomicznym⁸, może otrzymać środki finansowe w wysokości nieprzekraczającej 20% minimalnego wynagrodzenia za pracę. Podkreślono, że WTZ zapewnia warunki niezbędne do pełnej realizacji indywidualnego programu uczestnika, w tym praktyk/treningu ekonomicznego – jeśli zostały wskazane w indywidualnym planie rehabilitacji (Rozporządzenie Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 25 marca 2004 r. w sprawie warsztatów terapii zajęciowej)⁹. Z kolei Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepeł-

⁷ Rehabilitacja społeczna jest realizowana również przez udział w wydarzeniach społeczności lokalnej.

⁸ Trening ekonomiczny to nauka o wartości i gospodarowaniem pieniędzmi, szacowaniu wydatków, planowania zakupów itd.

⁹ Warto dodać, że podobną choć inną sprawą jest sprzedaż okolicznościowych wyrobów rękodzielniczych uczestników. W tym przypadku w rozporządzeniu określono, że uzyskany dochód jest przeznaczany głównie na pokrycie kosztów związanych z integracją społeczną, całościowa działalność WTZ ma charakter nieodpłatny.

nosprawnych z 1997 r. odnosi się tylko do praktyk zawodowych uczestników WTZ. To znaczy, ustala/zgadza się na udział uczestnika warsztatu w nieodpłatnych praktykach zawodowych u pracodawcy, w spółdzielni socjalnej lub przedsiębiorstwie społecznym (do 15 godz. tygodniowo w okresie 3-6 miesięcy). Jednocześnie w ustawie podkreślono, że w praktykach tych nie może brać udziału jednocześnie więcej niż 50% liczby uczestników jednego WTZ (Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych).

W raportach i opracowaniach, dotyczących funkcjonowania systemu wsparcia osób z niepełnosprawnościami, pojawia się od lat kwestia skuteczności systemu w zakresie aktywizacji i rehabilitacji zawodowej. W odniesieniu do WTZ mowa tutaj przede wszystkim o niewystarczającej liczbie działań w obszarze aktywizacji zawodowej, a także zbyt małej liczbie zakładów aktywności zawodowej, do których mogłyby i powinny przechodzić z WTZ te osoby z niepełnosprawnościami, które czynią postępy w rehabilitacji zawodowej. W efekcie osoby z niepełnosprawnościami pozostają w warsztacie, w którym doszły do pełni swoich możliwości, a niska rotacja przyczynia się do „blokady” miejsca kolejnym kandydatom do WTZ (NIK, 2013).

W opublikowanym w 2012 r. przez Stowarzyszenie na rzecz Spółdzielni Socjalnych raporcie badani kierownicy warsztatów terapii zajęciowych wskazywali na dwie istotne bariery systemowe, utrudniające przejście uczestnika z WTZ na rynek pracy: „brak mechanizmu, który pozwalałby na podsumowanie, zakończenie i skierowanie uczestników warsztatów do innej placówki, w stosunku do których nie istnieje możliwość zakończenia procesu rehabilitacji zawodowej sukcesem; mała zmiana uczestników w WTZ, co powoduje wykluczenie z systemu rehabilitacji społecznej i zawodowej nowych osób, które oczekują na zwalniające się miejsce w WTZ, a które stwarzają większe prawdopodobieństwo, że w przyszłości, po przeprowadzonej rehabilitacji, podejmą zatrudnienie” (Ścibiorska-Kowalczyk, Mikucka-Kowalczyk, 2016, s. 128). Kierownicy WTZ poruszają również inne problemy, takie jak mała liczba ofert pracy dla osób z niepełnosprawnościami na otwartym rynku pracy, brak systemowego motywowania pracodawców do zatrudniania uczestników warsztatów, brak lub małe zainteresowanie pracodawców zatrudnieniem uczestników WTZ.

Opisane potrzeby, problemy i bariery są wciąż obecne w rzeczywistości WTZ i ich uczestników. Jedną z prób reformy sposobu ich funkcjonowania i odpowiedzi na problemy związane m.in. z kwestią małych możliwości w zakresie aktywizacji zawodowej czy też quasi-zawodowej przy jednoczesnym zapewnieniu zgodności z wymogami wynikającymi z Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych był projekt „Aktywni niepełnosprawni – narzędzia wsparcia samodzielności osób niepełnosprawnych”, w szczególności wypracowane w ramach niego „Standardy funkcjonowania Warsztatów Terapii Zajęciowej”.

PROPOZYCJA NOWYCH „STANDARDÓW FUNKCJONOWANIA WARSZTATÓW TERAPII ZAJĘCIOWEJ”¹⁰

Standardy to nowa propozycja działania Warsztatów Terapii Zajęciowych, skoncentrowana wokół włączenia społecznego, efektywniejszej aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami, a także doprowadzenia do większej zgodności sposobu funkcjonowania WTZ z wymaganiami płynącymi z KPON. To również jeden z ośmiu instrumentów projektu pilotażowego „Aktywni niepełnosprawni – narzędzia wsparcia samodzielności osób niepełnosprawnych”, finansowanego ze środków Europejskich Funduszy Społecznych (2.6 POWER), którego celem było przygotowanie kompleksowej propozycji wdrożenia do systemu prawnego zmodyfikowanych i nowych instrumentów w zakresie włączenia społecznego osób z niepełnosprawnościami w Polsce. Projekt był realizowany przez Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych w Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej w partnerstwie z: Państwowym Funduszem Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Polskim Stowarzyszeniem na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną i Fundacją im. Królowej Polski św. Jadwigi.

Potrzeba opracowania nowych standardów funkcjonowania WTZ wynikała z szeregu czynników, w tym analizy dotychczasowych działań warsztatów, ratyfikacji przez Polskę KPON Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych i kierunków wynikających z przyjętej przez rząd Strategii na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami 2021–2030. Należy podkreślić fakt, że standardy (tak jak każdy z instrumentów projektu) najpierw zostały opracowywane przez specjalistów, w tym z niepełnosprawnościami – to istotny fakt realizacji praw OzN w praktyce, uznania podmiotowości, wiedzy i doświadczenia OzN. Określone cele wdrożenia nowych standardów to m.in. poprawa skuteczności WTZ w zakresie rozwijania umiejętności społecznych i zawodowych, zwiększających szanse OzN na niezależne życie i podjęcie zatrudnienia, a tym samym wzmocnienie prozatrudnieniowej roli WTZ, a także respektowanie prawa do samostanowienia uczestników jako kluczowa zasada działania warsztatów.

Cele i wskazane kierunki działań związane z prowadzeniem przez WTZ aktywności prozawodowej to jeden z najważniejszych elementów standardów (zaraz obok zapewnienia możliwości realizowania prawa do samostanowienia). Wskazano w nich na konieczność ukierunkowania WTZ na prowadzenie aktywnych działań umożliwiających uczestnikom podejmowanie aktywności zawodowej. Zakłada, że jest to proces w dużej mierze wewnętrzny, zależny od organizacji pracy wewnątrz WTZ/działań kierownictwa. Wdrożenie standardów obejmuje takie działania, jak: określenie w IPR działań związanych z rehabilitacją zawodową uczestników, przeorganizowanie pracowni, nawiązanie współpracy z otoczeniem (instytucje samorządowe, podmioty ekonomii społecznej), wprowadzenie do WTZ trenera pracy.

¹⁰ Pełen opis „Standardów” można znaleźć na stronie internetowej projektu <https://wlaczeniespoleczne.pl/idi-fgi-warsztaty>.

METODOLOGIA BADAŃ EWALUACYJNYCH

Opracowane standardy zostały przetestowane w pilotażu, w którym wzięło udział 72 WTZ z całej Polski (w sumie ok. 10% wszystkich WTZ)¹¹. Pilotaż miał za zadanie ocenić zasadność wdrożenia standardów oraz wypracować ich optymalny docelowy kształt. Ewaluacja procesu testowania „Standardów funkcjonowania WTZ” miała na celu pogłębienie analizy przebiegu testowania, zidentyfikowanie mocnych i słabych stron oraz szans i wyzwań z tym związanych. Prezentowane wyniki dotyczą jedynie wyników ewaluacji w obszarze prowadzenia przez WTZ działań mających na celu wspieranie uczestników w prowadzeniu aktywności zawodowej/quasi-zawodowej.

Opisywane badania ewaluacyjne obejmowały przeprowadzenie zogniskowanych wywiadów grupowych (FGI, 5 wywiadów – 37 osób), opracowanie studium przypadku dla wybranych WTZ biorących udział w procesie testowania (5 studiów) i przeprowadzenie pogłębionych wywiadów indywidualnych (10 IDI). Ewaluacja uwzględniała zróżnicowane perspektywy. W badaniu wzięli udział przedstawiciele kadry zatrudnionej przez realizujących pilotaż partnerów (tzw. doradców wdrożeniowych, a także superwizorów), a także kadry zatrudnionej w WTZ (kierowników i pracowników). Ewaluacja miała uzupełniający charakter w stosunku do badań i analiz prowadzonych przez pozostałych partnerów.

Warsztaty terapii zajęciowej jako miejsce aktywności zawodowej osób z niepełnościami – wyniki badania ewaluacyjnego

Badanie ewaluacyjne dotyczące standardu skoncentrowanego na prowadzeniu działań prozawodowych z uwzględnieniem kwestii upodmiotowienia uczestników pokazało, że był on dużym wyzwaniem dla wielu warsztatów terapii zajęciowej biorących udział w pilotażu. Wykazało także, że mimo wyjściowych deklaracji (przystąpienie do pilotażu) nie wszystkie WTZ są otwarte na zmiany w tym obszarze.

Na podstawie przeprowadzonego badania widać wyraźnie, że standard generuje wiele obaw związanych ze wzmocnieniem prozawodowej roli WTZ zarówno wśród kierowników, jak i pracowników warsztatów. Dotyczą one przede wszystkim ryzyka odgórnego narzucenia konieczności ich wdrażania bez uwzględnienia faktycznych możliwości prowadzenia przez WTZ tego typu działań. Innymi słowy – część badanych WTZ obawia się niejako „zmuszenia” ich do przestrzegania standardu i rozliczania z efektów, ale bez zapoznania się z sytuacją otoczenia, w której funkcjonują. Niektóre WTZ biorące udział w pilotażu twierdzą, że nawet gdyby chciały, to nie są w stanie sprostać założonym wymaganiom. Tym samym badana kadra WTZ miała poczucie, że ostatecznie zostałyby z wdrażaniem standardów sama bez wsparcia z zewnątrz za to z nowymi obowiązkami, których nie byłyby w stanie realizować, a z których byłyby rozliczana.

Tym, co budziło szczególne obawy, było właśnie odgórne narzucenie konieczności prowadzenia działań ukierunkowanych na aktywność zawodową uczestników bez

¹¹ Warto zaznaczyć, że badani wskazywali na zbyt krótki czas testowania pilotażu (10 miesięcy).

uwzględnienia sytuacji, w jakiej działa WTZ i jego faktycznych możliwości. Przeprowadzone badanie pozwoliło na zidentyfikowanie szeregu czynników, zarówno o charakterze wewnętrznym, jak i zewnętrznym, wpływających na możliwości wdrożenia standardów. Można je podzielić na trzy grupy: bariery o charakterze systemowym, uwarunkowania zewnętrzne (otoczenie WTZ) i wewnętrzne (sposób funkcjonowania WTZ).

Czynniki systemowe – bariery systemowe

Jedną z najczęściej wymienianych barier systemowych jest wynikający z obowiązujących przepisów prawa brak możliwości powrotu do WTZ uczestnika, który stracił zatrudnienie. Zdarza się, że z powodu niewielkiej sieci zakładów aktywności zawodowej WTZ jest jedynym aktywizującym osobę z niepełnosprawnością miejscem na danym terenie. W sytuacji, gdy uczestnik WTZ podejmuje pracę, traci on automatycznie swoje miejsce w warsztacie. Na jego miejsce wejdzie kolejna osoba z niepełnosprawnością, często z długiej kolejki osób oczekujących. Gdy taka osoba straci pracę lub okaże się ona dla niej z różnych przyczyn nieodpowiednia, nie ma już miejsca, do którego mógłby wrócić. Tym samym wzrasta ryzyko, że osoba ta pozostanie bez żadnego wsparcia w zakresie aktywizacji społecznej i zawodowej.

W konsekwencji podjęcie aktywności zawodowej przez uczestnika WTZ może budzić wiele obaw zarówno z perspektywy samego uczestnika, jak i jego opiekunów. Pojawia się kalkulacja „zysków i strat” związanych z konsekwencjami potencjalnej utraty miejsca w WTZ w sytuacji nieudanej próby wejścia na rynek pracy. Drugą stroną tego medalu, a tym samym kolejną barierą systemową, są obawy rodziców i opiekunów związane z ryzykiem utraty świadczeń pieniężnych, powiązanych z kwestią opieki nad osobą z niepełnosprawnością.

Chodzi tutaj przede wszystkim o rentę i ryzyko jej utraty w przypadku podjęcia zatrudnienia, co budzi w rodzinach obawy przed utraceniem stałego, często niezbędnego z perspektywy gospodarstwa domowego, źródła finansowania. Na ten problem zwracali uwagę przedstawiciele badanych WTZ. Część z nich wskazywała, że w mniejszych miejscowościach i na wsiach, gdzie panuje wysokie bezrobocie/ubóstwo, fundusze ze świadczeń i zasiłków przyznawane osobie z niepełnosprawnością są jedynym lub głównym dochodem rodziny. W tym momencie pojawiają się kolejne, choć pośrednie bariery systemowe dotyczące rodzin z doświadczeniem niepełnosprawności: uzależnienie sytuacji finansowej rodziny od świadczeń dla jej niepełnosprawnego członka, co może ograniczać rozwój i próbę niezależnego życia osoby z niepełnosprawnością oraz uwypukla palący problem braku właściwej polityki wsparcia rodziców i opiekunów OzN.

Kolejną barierą systemową, wynikającą z przytaczanej już ustawy z 1997 r., jest zakaz wynagradzania uczestnika WTZ z tytułu praktyk zawodowych. Ustawa dopuszcza jedynie praktyki bezpłatne. W obecnych czasach młodzi ludzie często nie zgadzają się na udział w bezpłatnych praktykach zawodowych, uznając je za wyzysk pracodawcy i dyskryminację. Przedstawiciele badanych WTZ wielokrotnie podkreślali niesprawiedliwość wynikającą z przymusu udziału swoich uczestników w bezpłatnych praktykach. Oprócz tego wskazywano również na dwie inne bariery – brak możliwości świadczenia przez

uczestników WTZ pracy na umowę cywilnoprawną (nawet w niewielkim wymiarze godzin) oraz brak ustawowego uregulowania zatrudnienia wspomaganego i związane z tym brak ustalonej ścieżki finansowania trenera pracy. Ta ostatnia kwestia jest przedmiotem dyskusji od lat, jednakże wciąż nie doczekała się systemowego rozwiązania.

Uwarunkowania zewnętrzne

Kolejnym typem czynników, które, jak pokazało przeprowadzone badanie ewaluacyjne, wpływa lub wręcz determinuje możliwości związane z wdrażaniem omawianych standardów w obszarze związanym z aktywizacją zawodową, jest położenie i wielkość miejscowości, w której znajduje się WTZ i wynikające z tego położenia możliwości współpracy z otoczeniem (instytucje, organizacje, pracodawcy).

Badani niejednokrotnie podkreślali, że warsztaty znajdujące się w większych miastach, w miejscowościach i rejonie, gdzie ulokowane są również inne miejsca wsparcia i aktywizacji społeczno-zawodowej OzN, w tym przede wszystkim Zakłady Aktywności Zawodowej, mają większe szanse na prowadzenie prozawodowej aktywności. Znaczenie ma także sieć instytucji i organizacji pozarządowych funkcjonujących na danym terenie, wielkość i zasoby rynku pracy wpływające zarówno na możliwość znalezienia miejsca pracy, jak i praktyk zawodowych, a także po prostu oferta aktywności społecznej i kulturalnej dla mieszkańców.

Natomiast, jak podkreślali badani, część WTZ funkcjonuje w rejonach „pustki”, gdzie warsztat jest jedyną placówką wsparcia OzN, nie ma sieci organizacji i instytucji innych niż Ośrodek Pomocy Społecznej, a lokalny rynek pracy jest na tyle mały, że nie jest w stanie zapewnić miejsc pracy dla osób bez niepełnosprawności. W takich warunkach trudno jest podążać za nowym standardem i realnie wspierać osoby z niepełnosprawnością do wejścia na rynek pracy. Trudną sytuację zewnętrzną tego typu WTZ w realizacji standardów mogą zobrazować poniższe wypowiedzi pracujących w pilotażu doradców wdrożeniowych: *Ja myślę, że tam nikomu nie przyszło na myśl wcześniej, że WTZ w ogóle może prowadzić taką działalność nakierowaną na aktywność zawodową. Tam wokół są PGR-y, tam pełni sprawni ludzie żyją z zasiłków... To trzeba sobie uświadomić – w tej gminie, tam naprawdę nic nie ma. Ludzie dalej stamtąd wyjeżdżają do pracy.*

Kluczowe znaczenie dla możliwości prowadzenia zgodnej ze standardami działalności prozawodowej przez WTZ ma kompleksowość systemu wsparcia instytucjonalnego OzN na danym terenie. Dużo prościej jest prowadzić taką aktywność, jeśli w miejscowości lub gminie funkcjonuje zakład aktywności zawodowej, z którym możliwa jest ścisła współpraca. Jak pokazały przeprowadzone w ramach badania ewaluacyjnego studia przypadku, możliwość aktywnej współpracy z ZAZ (lub prowadzenie przez ten sam podmiot i ZAZ, i WTZ) oznacza większe możliwości znalezienia miejsc pracy odpowiadających potrzebom i możliwościom konkretnych osób z niepełnosprawnościami. W konsekwencji uczestnikami WTZ są osoby, dla których uczestnictwo w warsztacie jest dostosowaną do nich formą wsparcia, a osoby bardziej aktywne, które mają możliwość prowadzenia aktywności zawodowej, mogą przejść do ZAZ lub w niektórych przypadkach wejść na otwarty rynek pracy. Tak funkcjonujący system obnaża jednak kolejne wyzwania systemowe

– związane z miejscem zamieszkania osób z niepełnosprawnościami i dążeniem do bardziej samodzielnego życia. Wybrzmiało to w badaniu w wypowiedziach kadry WTZ: *Na pewno brakuje mi też elementu związanego z mieszkalnictwem. Ponieważ jakie jest uzawodowienie uczestnika, jeżeli on dalej mieszka w domu rodzinnym. Ja nie mam pewności, czy on przypadkiem przez moją pracę nie stanie się niewolnikiem – to znaczy pracuje, a oddaje pieniądze gdzieś komuś innemu.*

W przypadku, gdy na danym terenie funkcjonuje tylko WTZ, nie ma nie tylko zakładu aktywności zawodowej ani nawet środowiskowego domu samopomocy, a zakres usług społecznych świadczonych lokalnie jest niewielki, warsztat pozostaje realnie jedynym miejscem wsparcia osób z niepełnosprawnością. W warunkach takiej instytucjonalnej pustki możliwości prowadzenia aktywności prozawodowej przez WTZ jest niewielka, a w wielu przypadkach po prostu niemożliwa.

Uwarunkowania wewnętrzne

Ostatni rodzaj czynników, mających wpływ na możliwości związane z prowadzeniem przez WTZ aktywności ukierunkowanej na aktywność zawodową, ma charakter wewnętrzny i związany jest przede wszystkim z dotychczasowym sposobem organizacji pracy w danym warsztacie, warunkami lokalowymi, a także z postawą kadry. Znaczenie ma także postawa rodziców uczestników WTZ, zwłaszcza w sytuacji, gdy warsztat prowadzony jest przez założone przez rodziców stowarzyszenie.

Jak wykazano w przeprowadzonym badaniu ewaluacyjnym, barierą we wdrażaniu standardów w obszarze związanym z aktywnością prozawodową, a także z poszanowaniem podmiotowości i prawa do samostanowienia uczestników, mogą być poglądy kadry. Zdarza się, że wśród pracowników warsztatów panują stereotypowe przekonania dotyczące możliwości uczestników i brak chęci do zmiany sposobu myślenia (np. oddanie uczestnikom sprawczości, wyjście poza dotychczas obowiązujące ramy działania). Znaczenie mają także obawy o reorganizację pracy prowadzącą do zwiększenia zakresu obowiązków. Oczywiście, nie dotyczy to kadry we wszystkich biorących udział w pilotażu WTZ, jednakże, jak pokazało badanie, taka postawa występowała i stanowiła istotną barierę we wdrażaniu standardów. Warto w tym miejscu podkreślić kwestię pojawiającego się poczucia pracowników WTZ, że ich praca nie jest szanowana i ma niski prestiż zarówno w oczach kierownictwa organów prowadzących, jak i rodziców uczestników WTZ. Respondenci przyznają, że często mają poczucie niższej wartości swojego zawodu, nie są traktowani jak specjaliści czy profesjonaliści, raczej jak wykonawcy biurokracji i wykonawcy oczekiwań rodziców, od których niejednokrotnie zależy funkcjonowanie warsztatu.

Postawa i przekonania rodziców/opiekunów są zresztą kolejnym czynnikiem wewnętrznym wpływającym na wdrażanie standardu. Jak wskazywał jeden z kierowników warsztatów: *taki opór rodziców na te zmiany, to jest realny temat, zwłaszcza, że to rodzice ostatecznie mają wpływ na sposób funkcjonowania WTZ.*

Badani często podkreślali, że aby standardy mogły realnie funkcjonować i mieć przełożenie na życie uczestnika z niepełnosprawnością – nierozzerwalnie potrzebna jest praca

z rodzicami. Dotyczy to zwłaszcza rodziców, którzy m.in. byli pozostawieni sami sobie z wychowaniem dziecka z niepełnosprawnością (brak wsparcia ze strony państwa, niskie zaufanie do pojawiających się rozwiązań systemowych, przemoc systemowa w postaci zakazu pracy dla jednego z rodziców). Niejednokrotnie zdarza się, że rodzice mają stały schemat postrzegania syna/córki jako nieporadnego dziecka, za które łatwiej i szybciej jest samemu decydować. Dobrym podsumowaniem tego wątku jest cytata z wypowiedzi jednego z badanych pracowników WTZ: *Podkreśliłabym współpracę z rodzicami, to jest jedna z podstawowych rzeczy, która jest nieruszona. Myślę, że od tego trzeba by było zacząć (...). Bo te dorosłe dzieci i rodzice żyją według swoich schematów, one są często nie do ruszenia. Oni stawiają opór – po co, tak jest dobrze, a jeśli się coś stanie i tak dalej. Pytań jest tysiące. Z drugiej strony oni mówią, że on jest dorosły, ale oni tak naprawdę nim sterują.* Oczywiście opisane powyżej bariery nie dotyczą wszystkich rodziców ani nie odnoszą się do sposobu funkcjonowania wszystkich warsztatów.

I wreszcie ostatnią ze zidentyfikowanych w badaniu barier o charakterze wewnętrznym jest kwestia zasobów lokalowych i finansów. Prowadzenie działań ukierunkowanych na aktywność zawodową niejednokrotnie wymaga przeorganizowania pracowni, na co potrzebna jest po pierwsze przestrzeń, a po drugie często także środki finansowe pozwalające na zakup wyposażenia. Dla części WTZ są to realne bariery utrudniające lub w skrajnych przypadkach nawet uniemożliwiające rozpoczęcie prowadzenia prozawodowej działalności.

PODSUMOWANIE/DYSKUSJA

Wnioski z badania pilotażowego wdrażania standardów w wybranych WTZ wyraźnie pokazują, że prowadzenie działalności ukierunkowanej na aktywność zawodową uczestników jest dla wielu warsztatów wyzwaniem. Istnieje szereg czynników o charakterze systemowym, zewnętrznym i wewnętrznym, które sprawiają, że prowadzenie działalności prozawodowej przez WTZ jest trudne, a czasami wręcz niemożliwe.

Aktywizacja zawodowa nie jest i nie powinna być głównym celem pracy WTZ. System powinien być jednak skonstruowany w sposób, który nie wyklucza takiej możliwości oraz aktywnie wspiera osoby z niepełnosprawnościami – uczestników warsztatów, do podejmowania prób aktywności o charakterze zawodowym, jeśli mają takie szanse, możliwości i związane z tym potrzeby. W tym celu konieczne jest uelastycznienie sposobu funkcjonowania WTZ, w tym przede wszystkim zapewnienie możliwości powrotu uczestnika do warsztatu przez pewien okres po podjęciu zatrudnienia. Ważne jest także umożliwienie uczestnikom podejmowania pracy na umowę-zlecenie (zapewne do wysokości określonej kwoty), co umożliwi podejmowanie prób związanych z zawodową aktywnością.

Warsztaty terapii zajęciowej nie działają w próżni i są częścią szerszego systemu wsparcia instytucjonalnego. Praktyka pokazuje jednak, że część WTZ funkcjonuje w warunkach takiej próżni i zdarza się, że na terenie miejscowości/gminy nie ma innych instytucjonalnych ani środowiskowych form wsparcia dla osób z niepełnosprawnościami.

W takich warunkach trudno jest mówić o rozbudowie roli warsztatów wymagającej często nawiązania szerokich kontaktów z otoczeniem. Szczególna istotna w związku z tym jest rozbudowa sieci zakładów aktywności zawodowej, do których powinny trafiać te osoby z niepełnosprawnością, które są gotowe na podejmowanie aktywności zawodowej. Znaczenie ma także szerszy system wsparcia, w tym przede wszystkim dostęp do trenera pracy, mieszkalnictwa czy też asystencji osobistej.

I wreszcie ważne są czynniki o charakterze wewnętrznym. Mowa tutaj zarówno o kwestiach związanych z finansami czy też szerzej – zasobami, którymi dysponuje dany WTZ. Nałożenie na WTZ obowiązków prowadzenia aktywności zawodowej dla części warsztatów oznacza reorganizację pracy i konieczność wyodrębnienia nowych pracowni. Na to potrzebne są środki. Ważnym elementem jest też możliwość zapewnienia trenera pracy. Jeśli chodzi o kadre WTZ, należy podkreślić, że owszem, czynniki związane ze sposobem pracy kadry i ich przekonaniem o możliwościach uczestników są ważne, jednakże nie można zakładać, że sama zmiana wewnątrz WTZ doprowadzi do większej aktywności prozawodowej. Osobną kwestią są także postawy rodziców, które niejednokrotnie mają wpływ na funkcjonowanie WTZ i uczestników. Aby proces zmian mógł nastąpić, konieczna jest równoległa praca z tą grupą.

Ze wskazanych powyżej barier wynika jednoznacznie, że chociaż prowadzenie przez WTZ aktywniejszej roli w zakresie podejmowania przez uczestników działalności zawodowej/quasi-zawodowej jest możliwe, to wszelkie działania w tym obszarze powinny być prowadzone z rozwagą i namysłem. Warsztaty funkcjonują w różnych warunkach. Nie wszystkie mają i będą miały możliwości, by taką działalność prowadzić, jeśli nie będzie to poprzedzone szerszymi zmianami związanymi z reformą i rozbudową systemu wsparcia. Wdrażanie standardów nie powinno być zatem narzucone odgórnie bez spełnienia dodatkowych warunków (o charakterze systemowym, organizacyjnym, finansowym), które urealnią ich implementację.

BIBLIOGRAFIA

- BAEL (2023). Aktywność ekonomiczna ludności Polski – 2 kwartał 2023 roku. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/aktywnosc-ekonomiczna-ludnosci-polski-2-kwartal-2023-roku,4,51.html>
- Degener, T. (2016). Disability in a Human Rights Context. *Laws* 2016, 5(3), 35. <https://doi.org/10.3390/laws5030035>
- Giermanowska, E. (2016). Kulturowe uwarunkowania zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy. *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, 4, 81–96.
- Główny Urząd Statystyczny (2021). Centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej, warsztaty terapii zajęciowej w 2021 r. – informacja sygnałowa w formacie PDF. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/centra-integracji-spoecznej-kluby-integracji-spoecznej-zaklady-aktywnosci-zawodowej-warsztaty-terapii-zajeciowej-w-2021-r-,6,10.html>
- Kayess, R., French, P. (2008). Out of Darkness into Light? Introducing the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Human Rights Law Review*, 8(1), 1–34. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngm044>
- Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Dz.U. 2012 poz. 1169.
- Misztal-Kurek, M. (2003). *Warsztaty Terapii Zajęciowej. Raport z badania*. Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Osób Niepełnosprawnych.
- Morysińska, A., Sochańska-Kawiecka, M., Makowska-Belta, E., Zielińska, D., Milczarek, D., Zakrzewska-Manterys, E., Kumaniecka, A. (2014). *Badanie sytuacji Warsztatów Terapii Zajęciowej, Projekt na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych*.
- Najwyższa Izba Kontroli (2013). Działalność i finansowanie Warsztatów Terapii Zajęciowej w województwie wielkopolskim. Informacja o wynikach kontroli. <https://www.nik.gov.pl/kontrola/P/12/162/LPO/>
- ONZ (2022). CRPD/C/GC/8: General comment No. 8 (2022) on the right of persons with disabilities to work and employment. <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crpd-cgc8-general-comment-no-8-2022-right-persons>
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej 1 z dnia 25 marca 2004 r. w sprawie warsztatów terapii zajęciowej. Dz.U. 2021 poz. 2284
- Stowarzyszenie na rzecz Spółdzielni Socjalnych. (2012). *Bariery i szanse dla innowacyjności aktywizacji zawodowej w WTZ – raport z badań*. Wielkopolski Ośrodek Ekonomii Społecznej. <http://www.spoldzielnie.org/download.php?ID=35>
- Ścibiorska-Kowalczyk, I., Mikucka-Kowalczyk, M. (2016). Bariery w działaniu podmiotów prowadzących Warsztaty Terapii Zajęciowej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Społeczne Gospodarowanie*, 455, 122–132.

Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Dz.U. 1997 nr 123 poz. 776.

Wolińska, I. (2021). *Raport z badania Warsztatów Terapii Zajęciowej, projekt Aktywni niepełnosprawni – narzędzia wsparcia samodzielności osób niepełnosprawnych*. <https://muw.pl/doc/Raport%20z%20badania%20WTZ.pdf>